
**СЕМАНТИКО-КОГНІТИВНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ МЕТАФОРИКИ:
ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ**

Кравцова Ю. В.
DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-456-6-9>

ВСТУП

У сучасній лінгвістиці набули великого поширення когнітивні дослідження, орієнтовані на вирішення найважливіших проблем взаємозв'язку мови та мислення, ролі людини в мові та ролі мови для людини і здійснювані в різних напрямках, одним з яких є семантико-когнітивний підхід, що інтегрує основні ідеї і базові положення лінгвістичної семантики, лінгвокогнітології та лінгвокультурології.

Сутність семантико-когнітивного підходу полягає «у вивченні співвідношення семантики мови з концептосферою людини, тобто семантичних процесів із когнітивними. Мову в цьому аспекті трактують як один із засобів доступу до свідомості людини, її концептосфери, до змісту та структури концептів як одиниць мислення»¹. Цей напрям дослідження передбачає встановлення тісного взаємозв'язку семантичних і когнітивних структур, мови та мислення (ментальності носіїв етнокультури), співвідношення мовної семантики і концептів, характерних для того чи того народу.

Семантико-когнітивний підхід до вивчення мови має два напрями дослідження, як-от: 1) когнітивна семантика, яка використовує поняття концепту як інструмента для аналізу мовних одиниць, що його репрезентують, пояснення й опису їх семантики; 2) лінгвоконцептологія, яка застосовує поняття концепту як позначення модельованої за допомогою мовних засобів одиниці національної свідомості, об'єкта модельовання й опису концептосфери етносу.

Пропонований семантико-когнітивний підхід до вивчення метафорики мови (мовлення) полягає в тому, що через дослідження семантики метафоричних найменувань і побудову метафоричних моделей, реконструйованих на тому чи тому мовному матеріалі, можна встановити типові моделі метафоричного мислення й базові метафоричні концепти, характерні для носіїв будь-якої етнокультури на

¹ Андрусь А. Семантико-когнітивний підхід у сучасних лінгвокогнітивних пошуках. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2015. № 4. С. 14.

конкретному історичному етапі, а в загальному вигляді – основні тенденції та закономірності відбиття певних когнітивних структур (метафоричних концептів) у мовних структурах (метафоричних значеннях). Теоретичним підґрунтям нашої концепції є положення про тісний взаємозв'язок когнітивних і мовних категорій, неповне вивчення мови без звернення до когнітивних структур, системність когнітивних структур та їх кореляції з мовними структурами, моделювальну роль метафори, яка організовує та регулює світосприйняття людини.

Семантико-когнітивний підхід до вивчення метафори дає змогу розглядати її як явище мови та мислення та відкриває широкі можливості для подальших досліджень, орієнтованих на реконструкцію метафоричної картини світу і метафоричної концептосфери носіїв будь-якої етнокультури. Основна ідея семантико-когнітивного підходу до вивчення метафори полягає у дослідженні від змісту метафоричних значень до змісту метафоричних концептів (ширше – етнокультурних концептів) і виявленні когнітивних ознак, що формують його як ментальну одиницю.

1. Принципи семантико-когнітивного дослідження метафорики

Метафори є складниками як мовної, так і концептуальної картини світу, що відбиває пізнавальний досвід носіїв будь-якої етнокультури, сукупність їх знань про світ, а мова, зокрема метафорика, вербалізує ці знання, фіксує та зберігає їх в мовній картині світу. З одного боку, в мові знаходять відображення ті риси позамовної дійсності, які є релевантними для носіїв мови, а з іншого – носії мови починають сприймати світ відповідно до його концептуалізації, характерної для певної етнокультури. У такому разі метафора стає не стільки засобом опису дійсності, скільки стійким способом її осмислення. Людина може пізнавати невідоме через відоме, а метафора – найзручніший у цьому відношенні когнітивний механізм.

Об'єкт семантико-когнітивного аналізу – метафора як компонент метафоричної картини світу, що входить до складу мовної картини світу, і метафоричної концептосфери, яка є складником національної концептуальної картини світу (концептосфери етносу). Семантико-когнітивне дослідження метафори як продукту креативної ментально-вербальної діяльності носіїв тієї чи тієї етнокультури, що здійснюється шляхом реконструкції їх метафоричної картини світу й метафоричної концептосфери, сприяє реалізації ідеї комплексного розгляду цього унікального явища мови й мислення.

Семантико-когнітивний підхід до вивчення метафорики заснований на низці принципів.

1.1. Розуміння метафори як ментально-вербального конструкта

Метафори мають істотне значення у процесі пізнання людиною дійсності, оскільки вони дають змогу виявляти подібність між різними предметами та явищами, застосовувати знання і досвід, набуті в одній сфері, для осмислення іншої сфери. Поняттєва система носія етнокультури містить певний набір метафоричних проєкцій, які ніби вбудовані в повсякденне мислення, тому вони є невід'ємною частиною культурної парадигми етносу, відбиваючи деяку стереотипність ментальних процесів, внаслідок чого легко осмислюються членами мовного колективу і без будь-яких зусиль з'являються у свідомості під час сприйняття оточуючої дійсності. У зв'язку з цим залишаються актуальними основні в концептуальній теорії метафори (Дж. Лакофф, М. Джонсон) твердження, що «поняттєва система, в рамках якої людина думає і діє, метафорична за своєю природою» та «мовні висловлювання можливі саме тому, що метафори є в самій концептуальній системі людини»². Але при цьому необхідно враховувати, що природа метафори має два аспекти: з одного боку, вона являє собою об'єкт смислосприйняття, а з іншого – смислотворення. Ця властивість метафори є важливим фактором, що ускладнює дослідження метафорики, оскільки процеси створення метафори (метафоротворення, метафоризація) та її розуміння (метафоросприйняття) можуть не збігатися. Крім того, результати метафоротворення як когнітивного процесу емпірично можна спостерігати тільки в мові (мовленні), а метафори як мовні (мовленнєві) одиниці є експлікаціями когнітивних можливостей людини.

Основою метафоризації є зіставлення реалій за аналогією або асоціацією. Метафорична аналогія має когнітивну природу, що дає змогу представити ментальні процеси за допомогою матеріальних. Формування значення за аналогією орієнтовано на певний вербальний зразок, схему смислотворення. Принцип аналогії відіграє важливу роль у процесі семантичної деривації (вторинної номінації) та допомагає прогнозувати і пояснювати подальший розвиток мови. Продукування метафор, заснованих на асоціативній подібності об'єктів, свідчить про виявлення та актуалізацію нових ознак понять, що метафоризуються, і, відповідно, сприяє реалізації семантичного потенціалу мови. Звернення до таких сфер-джерел уже саме по собі здатне викликати оцінний ефект, надаючи їм іншого смислового колориту.

Отже, на нашу думку, **метафора** є ментально-вербальним конструктом, призначеним для характеристики й номінації якогонебудь об'єкта і створеним на основі його аналогії або асоціативної

² Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press, 1980. P. 92.

подібності з іншим об'єктом, що вже має найменування, у процесі пізнавальної діяльності людини.

1.2. Застосування моделювання як основного методу семантико-когнітивного дослідження метафор

Людське мислення має важливі для метафоризації здатності до аналізу сприйнятих об'єктів і ситуацій, порівняння різних сутностей, проведення аналогій між подібними в якому-небудь відношенні уявленнями про ті чи ті реалії, тобто у процесі освоєння дійсності людина виділяє актуальні для неї елементи, розкладає їх у своїй свідомості на певні частини, а потім осмислює сприйняте, спираючись на ці складники. Метафори, що виникають у результаті креативного когнітивного процесу, на який безпосередньо впливають мова й властивий конкретній етнокультурі спосіб концептуалізації дійсності, поступово накопичуються етносом у процесі його історичного розвитку, внаслідок чого формується та поступово модифікується метафорична картина світу, виявляючи деяку стереотипність національного мислення. Це, по суті, означає, що образна ментально-вербальна діяльність носіїв мови здійснюється за певними, порівняно обмеженими схемами – моделями.

Моделювання зараз є одним із провідних методів дослідження метафоризації. Це зумовлено насамперед тим, що активне вивчення метафори в семантичному і когнітивному аспектах сприяло її визнанню як модельованого об'єкта. З погляду семантики метафорична модель – регулярне співвідношення денотативних сфер мотивуючого й мотивованого значень слів, пов'язаних спільним семантичним елементом. З позицій когнітивістики метафорична модель є існуючою у свідомості носіїв мови схемою зв'язку між поняттєвими сферами джерела й мети метафоричної проєкції. При цьому метафоричні моделі описують як структуровані у вигляді фреймів і слотів сфери-джерела та сфери-цілі.

Згідно з нашою концепцією метафоричне моделювання як метод наукового дослідження являє собою побудову моделей метафоризації, які відбивають національні стереотипи образного аналогового й асоціативного мислення конкретної етнокультурної спільноти на певному етапі її еволюції. Метафоричне моделювання допомагає встановити основні тенденції та закономірності національного образного мислення.

Слід зазначити, що у семантико-когнітивному лінгвометафорологічному дослідженні залежно від поставлених завдань можуть, крім моделювання, застосовуватися й інші методи, зокрема контент-аналіз, компонентний аналіз, контекстуальний аналіз, концептуальний аналіз.

1.3. Здійснення метафоричного моделювання на основі реконструйованої метафоричної картини світу

Метафоричне моделювання в широкому розумінні являє собою спосіб пізнання, концептуалізації, категоризації й репрезентації світу на основі образного (аналогового й асоціативного) мислення етносу, яке відображає специфіку колективної або індивідуальної свідомості на певному етапі розвитку конкретної етнокультурної спільноти. У вузькому сенсі це засіб створення та реконструкції національної чи індивідуальної метафоричної картини світу (або її фрагмента), що відбиває метафоричні моделі того чи того історичного періоду. Метафоричну картину світу розуміємо як сукупність загальнонаціональних або індивідуальних образних уявлень про світ, експлікованих у мові чи ідіолекті.

Визначення механізмів продукування і сприйняття метафор припускає опис особливостей національного або індивідуального мислення шляхом послідовного встановлення та побудови типових метафоричних моделей, – при цьому необхідно враховувати, що моделювання метафоризації як смислотворення є можливим тільки через виявлення моделей метафоризації як смислосприйняття. Цього можна досягнути через спостереження за мовленнєвою емпірією, з'ясування актуальних при сприйнятті метафор параметрів моделювання, продуктивних у мові (мовленні) метафоричних моделей, що надасть значний матеріал для встановлення основних тенденцій і закономірностей метафоричного моделювання дійсності.

1.4. Проведення корпусного дослідження метафорики

Корпус потрактовують як значну сукупність текстів, підібраних та оброблених за певними правилами, що використовують як базу для дослідження мови чи її фрагмента, а також будь-які зібрання текстів, об'єднаних якою-небудь спільною ознакою (мовою, жанром, автором, історичним періодом). До принципів відбору текстів для таких досліджень відносять: їх однорідність за походженням і складом; синхронізацію; кореляцію чисельної представленості досліджуваних явищ; доступність для комп'ютерного оброблення. Доцільність створення текстових корпусів пояснюється демонстрацією досліджуваних мовних (мовленнєвих) фактів у реальному контексті, досить великою їх представленістю, можливістю багаторазового використання один раз створеного корпусу даних.

У вивченні метафоричних моделей важливим моментом є їх інвентаризація та систематизація. Інвентаризація являє собою максимально повне виявлення метафоричних моделей, а систематизація – виділення тих або тих істотних ознак для подальшої класифікації

моделей за цими ознаками. Наразі існує вже не один варіант переліків метафоричних моделей за різними критеріями. Робота в цьому напрямі сприятиме найбільш повній інвентаризації, систематизації та класифікації моделей метафоризації, що стане важливим кроком у розумінні сутності національного та загальнолюдського мислення.

Відповідно до нашої методики здійснюється аналіз зібраного шляхом суцільної вибірки значного корпусу метафоричних номінацій, попередня їх систематизація і класифікація за денотативно-поняттєвими сферами, що беруть участь у метафоризації, та напрямами метафоричної проєкції з однієї денотативно-поняттєвої сфери (мегасфери) до іншої. При описуванні результатів дослідження фактичний матеріал наводиться в мінімальних і розширених метафоричних контекстах, необхідних і достатніх для розуміння смислового змісту метафор (наприклад, *море квітів*; *подих моря*; *сонний ліс*; *озеро спить*), що зумовлено значним кількісним складом аналізованих фактів метафоризації.

1.5. Параметризація метафоричної моделі як вихідної та нової денотативно-поняттєвих сфер і семантико-когнітивного мотиванта

Семантико-когнітивна метафорична **модель** – це, на нашу думку, існуюча у свідомості носіїв мови регулярна схема вербалізації корелятивних в аналогово-асоціативному плані понять.

Згідно з нашою концепцією кожна метафорична модель містить вихідну й нову денотативно-поняттєві сфери (наприклад, «фізичні властивості людини → атмосферні явища»). Такий спосіб представлення сфер метафоризації (вихідної та нової) дає можливість зрозуміти систему логіко-поняттєвих зв'язків між мотивуючим (мотиватором) і мотивованим (мотиватом) значеннями. При цьому актуалізуються сфери-джерела (денотативно-поняттєві сфери мотивуючого значення) і сфери-цілі (денотативно-поняттєві сфери мотивованого значення) та елімінуються частиномовні відмінності.

При описуванні метафоричної моделі для позначення смислового елемента, що відбиває мотиваційний зв'язок вихідної й нової денотативно-поняттєвих сфер, нами уведений термін «семантико-когнітивний мотивант», який розуміємо як ментально-смисловий елемент, що інтегрує різні сутності, подібні в якому-небудь відношенні. Він слугує мотивуючою ознакою метафоризації як метафоричної проєкції з вихідної денотативно-поняттєвої сфери до нової, показником метафоричної мотивації, який формулюється в найбільш загальному вигляді («звук», «форма», «колір» тощо). Це термінологічне позначення актуалізує мотиваційні відношення вихідної та нової денотативно-

поняттєвих сфер (первинного й вторинного значень), що беруть участь у метафоризації (метафоричний мотиватор → метафоричний мотиват (власне метафора) | метафоричний мотивант), і відображає системні відношення когнітивних і мовних структур, підкреслюючи сутність метасфери як явища мови та мислення.

1.6. Структурація метафоричних моделей як варіантів мегамоделі й інваріантів субмоделей

Сукупність метафоричних моделей з подібними денотативно-поняттєвими сферами утворює метафоричну мегамодель – напрям метафоричної проєкції з однієї ідеографічної мегасфери в іншу, сформульоване в найбільш загальному вигляді (наприклад, «Людина → Неорганічний світ», «Соціум → Артефакт», «Тваринний світ → Людина»). Метафорична модель може мати різновиди, які є засобом її конкретизації та характеризуються варіативністю вихідної та / або нової денотативно-поняттєвих сфер та / або семантико-когнітивного мотиванта в межах конкретного інваріанта (моделі), названі метафоричними субмоделями. Наприклад, метафорична модель «фізичні властивості людини → атмосферні явища | звук» виступає в різних субмоделях: «мовлення → повітряний потік | сила звуку»: *шепіт вітру*; *крики бурі* (тихий / голосний); «мовлення → повітряний потік | сила звуку + якість звучання»: *бурмотання хуртовини*; *белькіт вітерцю* (тихий; невизражений); «мовлення → атмосферні опади | сила звуку + ритм»: *говір зливи*; *мовлення дощу* (голосний; ритмічний). Одночасно ця метафорична модель входить до складу мегамоделі «Людина → Неорганічний світ».

1.7. Виявлення регулярних і продуктивних метафоричних моделей

Метафорична модель має властивості регулярності й продуктивності. У семантичній дериватології регулярність моделі розуміють як повторюваність денотативних сфер твірного і похідного значень, а її продуктивність потрактовують як здатність слугувати зразком для творення нових значень. Уважаємо, що метафорична модель є регулярною, якщо вона має здатність відтворюватися та не викликає труднощів при сприйнятті носіями мови. Продуктивність метафоричної моделі зумовлена семантичним потенціалом цієї моделі відносно до продукування вторинних (метафоричних) значень на конкретному синхронному зрізі, тобто *можна говорити про продуктивність моделі в той або той* період історичного розвитку мови.

1.8. Встановлення змісту і структури метафоричних концептів

Метафоричний концепт розуміємо як образно-ментальний конструкт, що відбиває стійкі у колективній або індивідуальній свідомості аналогово-асоціативні зв'язки реалій та експлікується в мові (мовленні) внаслідок креативної ментально-вербальної діяльності людини. Метафори як засоби вербалізації метафоричних концептів, їх репрезентанти, являють собою переносні (узуальні й оказіональні) значення, що входять разом з асоціатами – вербалізованими когнітивними ознаками – до змісту певних метафоричних концептів, а їх структура встановлюється шляхом ієрархізації смислів, релевантних для носіїв мови, і впорядковується як ядерна, колоядерна та периферійна зони. Ядро та колоядерну зону, як правило, становлять найбільш істотні для носіїв мови асоціати, що визначається кількісним складом репрезентантів певного концепту, а його периферію – індивідуально значущі когнітивні ознаки (наприклад, репрезентантами метафоричного концепту «Голос» можуть виступати метафори *балакучий, белькіт, белькотати, бурмотання, бурмотати, говір, говорити, голос, крик, мовчазний, мовчати, німий, шепіт, шепотіти*).

Отже, семантико-когнітивний підхід до вивчення процесів і фактів метафоризації полягає в дослідженні семантики метафоричних номінацій як засобів мови та способу репрезентації метафоричних концептів.

2. Метафорична модель як семантико-когнітивна структура

Семантико-когнітивна метафорична модель є трикомпонентною структурою, яка містить вихідну й нову денотативно-поняттєві сфери (метафоричні мотиватор і мотиват) і семантико-когнітивний мотивант.

Створення нових метафор або переосмислення вже відомих метафоричних образів здійснюється на базі денотативно-поняттєвих сфер, що мають загальну (об'єктивну) для певного етносу або унікальну (суб'єктивну) для окремого індивіда значущість і популярність. Звернення до конкретних сфер-джерел викликає оцінний ефект, оскільки заміна прямих найменувань образно-метафоричними надає їм іншого колориту і підкреслює найбільш істотні властивості понять, що метафоризуються.

2.1. Специфіка метафоричної мотивації

Семантична, зокрема метафорична, мотивація, що відбиває зв'язок мотивуючого (твірного) й мотивованого (похідного) значень полісеманта, є основою вторинної номінації й розвитку багатозначності. Метафоричну мотивацію зазвичай розглядають як відношення твірного й похідного значень або слів, тобто як і в морфологічному

словотворі. Але досі немає єдиного розуміння семантичної мотивації³, а поняття метафоричної мотивації потребує суттєвого уточнення.

Метафорична мотивація, на наше переконання, є відношенням вихідної денотативно-поняттєвої сфери (прямого, первинного значення) і нової денотативно-поняттєвої сфери (переносного (метафоричного), вторинного значення), заснованим на спільності семантико-когнітивної ознаки (ознак) у різних об'єктів дійсності, подібних в аналогово-асоціативному плані. В основі метафоризації може бути аналогове або асоціативне образне уявлення про реалії у свідомості носіїв мови. Наприклад, метафоричне значення слова *шепіт* «тихий шум, шелест, дзюрчання і т. ін.» (*шепіт хвиль*) є проєкцією прямого значення «тихе мовлення, при якому звуки вимовляються без участі голосових зв'язок» (*шепіт дитини*)⁴, де метафоризація здійснюється за мотиваційною ознакою «звук», і, відповідно, відбувається актуалізація інтегральної семи «тихе звучання». Метафоричне значення слова *крик* «крайній вияв відчаю, тривоги, сильного душевного переживання і т. ін.» (*крик душі*) мотивовано прямим значенням «сильний різкий звук голосу; зойк» (*крик жінки*), але метафора утворюється за мотиваційною ознакою «міра», внаслідок чого актуалізується потенційна сема «крайній вияв чогось». Значення слова виступає як узагальнене відбиття позначуваного ним об'єкта, що передбачає фіксованість у значенні не всіх ознак і властивостей, притаманних або приписуваних носіями мови певній реалії, а тільки найбільш істотних, основних, частіше вживаних; при метафоризації можуть виявлятися як основні, так і несуттєві (периферійні, потенційні) ознаки предмета чи явища.

Аналіз метафорики української мови дозволив виділити такі типи метафоричної мотивації, як-от: 1) формативна (*мереживо листя*); 2) колоративна (*срібна роса*); 3) акустична (*шепіт моря*); 4) динамічна (*трави сонні*); 5) реалізаційна (*горіння душі*); 6) квантитативна (*море трав*); 7) параметрична (*буря овацій*); 8) кореляційна (*тканина минулого*); 9) консистенційна (*скляне небо*); 10) ситуативна (*подих душі*); 11) оцінна (*сніг ласкавий*); 12) темпоральна (*сивини дум*); 13) функційна (*купель моря*).

Проте в цій галузі ще багато невирішених питань, що потребують подальшого дослідження, яке сприятиме розробленню загальної типології мотиваційних ознак метафоризації та, відповідно, встановленню певних типів метафоричної мотивації.

³ Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2010. С. 642.

⁴ Словник української мови: у 20 т. НАН України. К.: Наукова думка, 2010–2021.

2.2. Параметри семантико-когнітивної метафоричної моделі

Аналіз фактів метафоризації в українській мові дозволив розробити класифікацію сфер-джерел і сфер-цілей метафоричної проєкції (на значному корпусі метафор різної частиномовної належності), які об'єднані у виділені нами поняттєві мегасфери «Людина», «Соціум», «Тваринний світ», «Рослинний світ», «Неорганічний світ», «Артефакт», «Час».

Виявлено такі сфери-джерела метафоризації:

1. Мегасфера «Людина» (антропоморфні метафори)

1) фізичні властивості людини: а) зовнішній вигляд (*кучері лип; мороз сивий; пінна просідь*); б) частини тіла (*тіло землі; груди скель; голови квітів*); в) мовлення / голос (*шепіт води; говір моря; балакучі струмки*); г) фізичні дії (*бродить вітер; біг хмар; роки неслися*); д) фізичні відчуття (*зірка почуття; кисле обличчя; солодкий сон*); е) фізичні стани (*серце змучилося; душа втомилася; стогін душі*);

2) фізіологічні властивості людини: а) внутрішні органи (*торговельні артерії; гортань рупора; жили рік*); б) фізіологічні процеси (*дихання рік; душа жива; серце плаче*); в) фізіологічні стани (*спить ковила; сонна вода; сонний ліс*); г) хвороби (*безумство світів; душа поранена; струпи гілз*);

3) психічні властивості людини: а) пам'ять (*душа не забула; серце пам'ятає; пам'ять людства*); б) мислення / інтелект (*мудре серце; задумливий хміль; гаї задумалися*);

4) душевні властивості людини: а) духовна сутність (*душа поезії; дух столить; дух минулого*); б) риси характеру (*сніг ласкавий; зле сонце; лагідна душа*); в) почуття (*серце любить; серце тужить; душа розлюбила*); г) емоції / переживання (*сумна душа; серце радіє; похмура небо*); д) бажання (*бажання серця; чекає душа; каприз долі*).

2. Мегасфера «Соціум» (соціоморфні метафори)

1) соціальні групи: а) сукупність людей (*чета тополь; орава горобців; юрба хмар*); б) родина (*діти землі; родина рокит; сім'я куців*); в) людина за професією, родом занять (*серце-знахар; доля-провидиця; душа-ворожка*);

2) соціальні відносини: а) мовленнєва комунікація (*бесіда струмочків; відгуки вітру; суперечка вітрів*); б) міжособистісні відносини (*хмарні обійми; поцілунки вітру; розлука натхень*);

3) армія (*серце в полоні; душа полонена; у полоні фантазій*);

4) мистецтво: а) музика, спів (*гама почуттів; музика слів; мелодія води*); б) танець (*бал заметілей; хоровод кипарисів; танець вітрів*); в) література (*лірика почуттів; проза життя; любовна драма*).

3. Мегасфера «Тваринний світ» (зооморфні метафори)

1) види тварин: а) звірі (*дипломатична лисиця; серце-звір; заяча душа*); б) птахи (*голуб душі; птах-серце; лебідь-душа*); в) плазуни (*хмарні змії; душа-змія; розлука-змія*);

2) сукупність тварин: а) сукупність звірів / птахів (*стада кущів; згряя дубів*); б) сукупність комах (*рій хмар; людській мурашник*);

3) фізичні властивості тварин: а) зовнішній вигляд (*кошлатий дим; гриви хвиль; волохаті кущі*); б) частини тіла (*хвіст зорі; місяць дворогий; роги місяця*); в) фізичні дії (*політ століть; рев вітру; щebetання дощу*);

4) умови проживання тварин (*гнізда квартир; вороже лігвище; гніздо розпачів*).

4. Мегасфера «Рослинний світ» (фітоморфні метафори)

1) види рослин (*троянди щік; фіалки очей; квітка кохання*);

2) сукупність рослин: а) сукупність квітів / трав (*сніп вогнів; жіночий квітник; букет хвороб*); б) сукупність дерев (*ліс рук; у хащі сумнівів*);

3) фізичні властивості рослин (частини рослин: *зерно поезії; плід праці; коріння образи*);

4) фізіологія рослин (етапи розвитку рослин: *мистецтво розквітає; кохання цвіте; в'яне розмова*).

5. Мегасфера «Неорганічний світ» (абіотичні метафори)

1) фізичні явища: а) світлові явища (*промінь натхнення; світло кохання; темрява душі*); б) звукові явища (*грім музики; тиша почуттів; голосна слава*); в) теплові явища (*вогонь душі; горіння душі; жар пристрасті*);

2) атмосферні явища: а) повітряний потік (*вихор подій; буря ревнощів; віяння надій*); б) стан атмосфери (*гроза двору; на заході років; туман століть*); в) атмосферні опади (*дощ метеорів; злива листів; град куль*);

3) космічні об'єкти (небесні тіла: *сузір'я імен; зірка кохання; у зеніті слави*);

4) земні об'єкти: а) ділянки землі (*пустеля душі; життєвий шлях; стежка кохання*); б) рельєф місцевості (*безодня часу; на піку слави; гори часу*);

5) водні об'єкти: а) водойми (*море життя; океан колосся; болото життя*); б) водний потік (*сплески бесіди; хвиля вітру; течуть слова*);

6) корисні копалини: а) метали (*сніжне срібло; золото листя; мідь волосся*); б) нерудні копалини (*мармур неба; граніт історії; піщинки заметілі*);

7) камені-самоцвіти: а) дорогоцінні камені (*алмази зірок; діаманти роси; смарагд очей*); б) напівкоштовні камені (*бірюза неба*);

кришталевий град; малахіт листя); в) «камені» органічного походження (*перли роси; місяця корал; буришин заходу*).

6. Мегасфера «Артефакт» (артефактні метафори)

1) будівлі (приміщення): а) будови (*везжі хмар; намети каїтанів; храм душі*); б) частини будов (*куполи хмар; стіни темряви; руйни щастя*); в) будівельні матеріали (*лак неба; емаль неба; скло озера*); г) предмети інтер'єру (*льодовик дзеркальний; дзеркало води; килим трав*);

2) домашнє начиння: а) посуд (*небесна порцеляна; блюдеце озера; чаша озера*); б) ємності (*казан подій; баддя моря; чан неба*); в) приладдя (*сітка інею; батіг життя; бич посухи*);

3) харчові продукти: а) блюда та їх інгредієнти (*медові коси; мед слів; сіль дум*); б) хлібобулочні вироби (*булки ліхтарів; вчений сухар*);

4) одяг: а) верхній одяг (*вбрання негоди; плащ ночі; одяг дерев*); б) головні убори (*хустини зорі; шапка волосся; вінець зорі*); в) матеріали для виготовлення одягу (*мережива хуртовини; нитки подій; тканина часів*); г) прикраси (*намисто дощ; ланцюг подій; низки зливи*);

5) інструменти: а) робочі інструменти та їх частини (*голки світла; серп місяця; веретено всесвіту*); б) музичні інструменти та їх частини (*струни серця; струни душі; скрипки юності*);

6) техніка: а) механізми та їх частини (*конвеєр доби; прес століть; колесо часу*); б) прилади / пристрої (*прожектор пам'яті; ваги науки; ваги долі*);

7) військові атрибути (зброя та її частини: *тризубець блискавок; жерла хмар; мечі неба*);

8) продукти ливарного виробництва: а) сплави (*сталь води; сталевий холод; сплав нот*); б) монети (*гроші щастя; монети удачі; червонці слави*);

9) предмети релігійного культу: а) предмети церковної служби (*вістар душі; іконостас небес; купіль моря*); б) церковне начиння (*лампада місяця; свіча відкуплення*); в) церковний одяг (*риза ночей; морозна риза*).

7. Мегасфера «Час» (темпоральні метафори)

1) часові відрізки (пори року: *весна кохання; зима душі; осінь почуттів*).

Сфери-цілі метафоричної проєкції схожі за типами денотативно-поняттєвих сфер⁵.

Виявлення сфер-джерел і сфер-цілей метафоризації на різному матеріалі сприятиме встановленню тенденцій і закономірностей моделювання метафоричної картини світу етносу в той або той

⁵ Кравцова Ю. В. Семантико-когнітивне моделювання процесів метафоричної номінації. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2022. С. 93–100.

історичний період і формуванню загального наукового уявлення про її еволюцію.

Аналіз метафорики української мови дав змогу виділити основні типи семантико-когнітивних метафоричних мотивантів, як-от: 1) форма (обрис, структура); 2) колір (тон, відтінок, забарвлення); 3) звук (висота, сила, темп, ритм, якість звучання); 4) динаміка (рух, дія, переміщення, розвиток); 5) кількість (безліч, мала кількість, сукупність); 6) міра (розмір, ступінь чогось); 7) кореляція (порядок, розташування, зв'язок); 8) прояв об'єкта (виявлення, інтенсивність, активність, реакція на щось, реалізація); 9) консистенція (щільність, прозорість, твердість); 10) стан (вид, характер); 11) час (тривалість, безперервність, послідовність); 12) функційність (призначення, ціль); 13) оцінність (позитивна / негативна оцінка).

Прийнято вважати, що регулярною та універсальною є метафоризація за подібністю формативних, метричних, консистенційних і хроматичних ознак. Проте в цій галузі ще чимало дискусійних і невирішених питань, які вимагають подальшого вивчення, що сприятиме розробленню загальної типології ознак, мотивуючих процеси метафоричної номінації.

3. Методика семантико-когнітивного моделювання метафорики

Мета семантико-когнітивного моделювання метафорики будь-якої мови (мовлення) – виявлення основних тенденцій і закономірностей метафоризації та реконструювання метафоричної концептосфери етносу.

Завдання семантико-когнітивного метафоричного моделювання:

– виявити всі метафоричні номінації конкретної мови (мовлення) на певному матеріалі (словники, тексти, дискурси) того чи того історичного періоду;

– встановити способи метафоротворення шляхом побудови метафоричних моделей як трикомпонентних структур;

– визначити регулярні та продуктивні метафоричні моделі;

– встановити продуктивні денотативно-поняттєві сфери-джерела метафоризації досліджуваного історичного періоду;

– з'ясувати, репрезентантами яких метафоричних концептів є виявлені метафори;

– реконструювати метафоричну концептосферу етносу на конкретному етапі його еволюції.

Покладені в основу семантико-когнітивного метафоричного моделювання принципи зумовили методику побудови й опису метафоричних моделей, яка передбачає такі етапи:

1. Аналіз і систематизація метафорики: вивчення зібраних шляхом суцільної вибірки метафоричних номінацій із тлумачних і семантичних словників та/або метафоричних контекстів із корпусу текстів (дискурсів) певної жанрово-стильової кваліфікації досліджуваного історичного періоду, визначення зв'язків і залежностей між ними.

2. Встановлення основних конструкцій – метафоричних моделей: побудова метафоричних моделей як трикомпонентних структур, що мають такі параметри: вихідну денотативно-поняттєву сферу (сферу-джерело, метафоричний мотиватор), нову денотативно-поняттєву сферу (сферу-мету, метафоричний мотиват) і семантико-когнітивний метафоричний мотивант.

3. Структурація метафоричних моделей як варіантів певних метафоричних мегамodelей (систематизація метафоричних моделей за загальними напрямками метафоричної проєкції) та інваріантів, що організують метафоричні субмоделі (деталізація метафоричних моделей).

4. Підбиття попередніх підсумків дослідження метафоричних моделей: співставлення метафоричних моделей задля визначення їх регулярності й продуктивності; встановлення продуктивних денотативно-поняттєвих сфер-джерел метафоричної проєкції; виявлення основних тенденцій і закономірностей метафоричного моделювання.

5. Верифікація отриманих даних та їх застосування для встановлення метафоричних концептів: аналіз результатів метафоричного моделювання; виявлення усіх метафоричних концептів, репрезентантами яких є метафори та когнітивні ознаки (асоціати), впорядкування їх змісту і структури.

Розроблена методика побудови й опису метафоричних моделей призначена для корпусного дослідження метафорики конкретної мови (на матеріалі словників, текстів, дискурсів). Вона є обов'язковим етапом семантико-когнітивного дослідження метафорики, але може також використовуватися як самостійний операційний механізм під час семантичного аналізу фактів метафоризації, що робить її універсальною. Крім того, залежно від завдань дослідження можна модернізувати структуру опису метафоричних моделей (наприклад, не виділяти субмоделі).

Семантико-когнітивне моделювання процесів метафоричної номінації доцільно здійснювати за таким алгоритмом:

1. Виявити всі метафоричні найменування у тлумачних і семантичних словниках та/або метафоричні контексти з текстів (дискурсів) певної жанрово-стильової кваліфікації конкретного історичного періоду.

2. Проаналізувати корпус усіх фактів метафоризації і побудувати метафоричні моделі за такою схемою: вихідна денотативно-поняттєва сфера (сфера-джерело метафоричної номінації) → нова денотативно-поняттєва сфера (сфера-мета метафоричної номінації) | семантико-когнітивний мотивант (ознака метафоричної мотивації).

3. Зіставити побудовані метафоричні моделі та виявити серед них регулярні та / або продуктивні (залежно від завдань дослідження).

4. Враховуючи встановлені сфери-джерела метафоризації, з'ясувати, репрезентантами яких метафоричних концептів є всі виявлені метафори.

5. Встановити зміст метафоричного концепту – всі його репрезентанти й асоціації.

6. Змоделювати метафоричний концепт, визначивши його структуру – ядерну, колюядерну та периферійну зони.

7. Реконструювати національну чи індивідуальну метафоричну концептосферу (або її фрагмент).

Метафорична концептуалізація світу як загальна властивість людського мислення відбиває образно-творчу інтерпретацію оточуючої дійсності, основою сприйняття якої є соціальний та особистий досвід носіїв тієї чи тієї етнокультури. Метафора як вербальний засіб формування метафоричного концепту відображає в мовній (мовленевій) формі образне уявлення про світ. Динамічна природа пізнання зумовлює подвійну функційність процесів метафоричної номінації. Метафори, з одного боку, сприяють осмисленню нових понять шляхом освоєння невідомої сфери-мети з використанням відомих джерел, а з іншого – руйнують стереотипи свідомості, що склалися, шляхом реконструювання відомої сфери-мети внаслідок застосування нового джерела, в результаті чого зміст метафоричного концепту поступово розширюється. Проте загалом механізм формування метафоричних концептів залишається нез'ясованим.

Виявлення метафоричних концептів здійснюється на базі корпусного дослідження тлумачних і семантичних словників та / або текстів (дискурсів) певної жанрово-стильової кваліфікації шляхом установлення всіх метафоричних найменувань і з'ясування, реалізацією яких саме концептів є ці метафори. Методика аналізу метафоричного концепту передбачає такі етапи:

1) визначення національної специфіки метафоричної реалізації певного концепту на основі аналізу мовних (узуальних) переносних значень, зафіксованих у тлумачних і семантичних словниках;

2) виявлення індивідуальних (і групових) особливостей метафоричної реалізації цього концепту в результаті семантичної інтерпретації,

проведеної дослідником, мовленнєвих (оказіональних) метафоричних значень;

3) встановлення когнітивних ознак метафоричної проєкції (асоціатів) на основі компонентно-семантичного аналізу всіх репрезентантів досліджуваного метафоричного концепту й опис цих ознак;

4) верифікація встановлених когнітивних ознак за допомогою семантико-когнітивного метафоричного моделювання;

5) опис змісту метафоричного концепту на семантичному та когнітивному рівнях;

6) ранжування виявлених асоціатів за ступенем частотності й характером прояву в досліджуваних метафоричних контекстах;

7) опис структури метафоричного концепту – його ядра, колоядерної зони та периферії.

Пропонована методика аналізу метафоричного концепту дає можливість встановити його зміст (метафоричні репрезентанти й асоціати) і структуру (ядерну, колоядерну, периферійну зони).

ВИСНОВКИ

Семантико-когнітивний підхід до вивчення метафорики заснований на таких принципах: розуміння метафори як ментально-вербального конструкта; застосування моделювання як основного методу семантико-когнітивного дослідження метафор; здійснення метафоричного моделювання на основі реконструйованої метафоричної картини світу; проведення корпусного дослідження метафорики; параметризація метафоричної моделі як вихідної та нової денотативно-поняттєвих сфер і семантико-когнітивного мотиванта; структуризація метафоричних моделей як варіантів мегамоделі й інваріантів субмоделей; виявлення регулярних і продуктивних метафоричних моделей; встановлення змісту і структури метафоричних концептів.

Семантико-когнітивне метафоричне моделювання являє собою побудову моделей метафоризації, які відбивають національні стереотипи образного аналогового й асоціативного мислення якої-небудь етнокультурної спільноти або індивідуальні уявлення про світ певного носія мови на конкретному етапі історичного розвитку.

Семантико-когнітивна метафорична модель – це існуюча у свідомості носіїв мови регулярна схема вербалізації корелятивних в аналогово-асоціативному плані понять. Вона є трикомпонентною структурою, яка містить вихідну та нову денотативно-поняттєві сфери та семантико-когнітивний мотивант. Семантико-когнітивна метафорична модель має властивості регулярності й продуктивності. Метафорична мотивація є відношенням вихідної та нової денотативно-поняттєвих

сфер, заснованим на спільності семантико-когнітивної ознаки / ознак у різних об'єктів дійсності, подібних в аналогово-асоціативному плані. Семантико-когнітивна метафорична модель, з одного боку, входить до складу певної метафоричної мегамоделі, а з іншого – може містити різні метафоричні субмоделі.

Пропонована методика дає змогу встановити типові моделі метафоризації, зміст і структуру метафоричних концептів, реконструювати метафоричну концептосферу певного етносу. Проте вичерпний опис змісту будь-якого метафоричного концепту є досить складним, оскільки важко виявити всі існуючі мовні та мовленнєві метафоричні номінації. Активізація досліджень у цій галузі сприятиме об'єктивному опису виявлених метафоричних концептів, а також глибшому розумінню механізмів національного й індивідуального образно-метафоричного мислення.

Отже, сутність семантико-когнітивного підходу до вивчення метафорики полягає в тому, що через дослідження семантики метафоричних номінацій і побудову метафоричних моделей, реконструйованих на конкретному мовному матеріалі, можна встановити моделі метафоричного мислення етносу або його окремого представника, характерні для певного історичного періоду.

АНОТАЦІЯ

У сучасній лінгвістиці набули великого поширення когнітивні дослідження, орієнтовані на вирішення найважливіших проблем взаємозв'язку мови та мислення, ролі людини в мові та ролі мови для людини і здійснювані в різних напрямках, одним з яких є семантико-когнітивний підхід, сутність якого полягає у встановленні тісного взаємозв'язку семантичних і когнітивних структур, мови та мислення, співвідношення мовної семантики і концептів, характерних для того чи того етносу.

Актуальність нашого дослідження зумовлена об'єктивною необхідністю теоретичного осмислення метафори як ментально-вербального конструкта у світлі сучасних напрямів лінгвістики, потребою у формуванні нового інтегративного семантико-когнітивного підходу до її вивчення, що сприятиме встановленню взаємозв'язку семантичних і когнітивних структур на рівні метафоризації, а також значущістю опису загальних тенденцій і закономірностей метафоричного моделювання, концептуалізації та репрезентації світу в мові.

У нашій праці викладено основні положення нового семантико-когнітивного підходу до вивчення метафорики мови (мовлення), призначеного для корпусного дослідження метафоричних найменувань й інтегративного опису метафори як ментального та мовного явища.

Сутність такого підходу полягає в тому, що на основі аналізу семантики метафоричних номінацій і побудови метафоричних моделей, що реконструюються на тому чи тому мовному матеріалі, можна встановити типові моделі метафоричного мислення та базові метафоричні концепти, притаманні носіям певної етнокультури, а також загальні тенденції та закономірності метафоричної концептуалізації та репрезентації світу, характерні для конкретного історичного періоду.

При такому підході розглядаємо метафору як ментально-вербальний конструкт, створюваний для характеристики та номінації якого-небудь об'єкта на основі його аналогії чи асоціативної подібності з іншим об'єктом, який вже має найменування, у процесі пізнавальної діяльності людини. Вона є компонентом метафоричної картини світу як фрагментарної проєкції мовної картини світу та метафоричної концептосфери як складової частини загальної концептосфери етносу (національної концептуальної картини світу).

Дано обґрунтування нового семантико-когнітивного підходу до вивчення метафори та моделювання метафоризації, викладено його базові принципи й основні положення розробленої методики семантико-когнітивного метафоричного моделювання, яка призначена для корпусного дослідження метафорики, а також може бути використаною для вивчення окремих фактів метафоричної номінації. Описано параметри запропонованої семантико-когнівної метафоричної моделі як трикомпонентної структури. Обґрунтовано й викладено основні положення розробленої методики аналізу метафоричного концепту. Інтерпретовано поняття метафори, метафоричного моделювання, метафоричної мотивації, метафоричної моделі, метафоричної картини світу, метафоричного концепту. Введено й обґрунтовано такі термінологічні позначення, як «семантико-когнітивний метафоричний мотивант», «метафорична мегамодель», «метафорична субмодель», «метафорична концептосфера».

Семантико-когнітивний підхід до вивчення метафорики передбачає аналіз семантики метафор як засобів мови та способу репрезентації метафоричних концептів, що дає змогу розглядати метафору як явище мови та мислення та відкриває широкі можливості для подальших досліджень, орієнтованих на реконструкцію метафоричної картини світу і метафоричної концептосфери носіїв будь-якої етнокультури.

Література

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press, 1980. 256 p.
2. Андрусь А. Семантико-когнітивний підхід у сучасних лінгво-когнітивних пошуках. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2015. № 4. С. 12–16.
3. Кравцова Ю. В. Семантико-когнітивне моделювання процесів метафоричної номінації. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2022. 170 с.
4. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2010. 844 с.
5. Словник української мови: у 20 т. НАН України. К.: Наукова думка, 2010–2021.

Information about the author:

Kravtsova Yuliia Valentynivna,

Doctor of Philological Sciences, Professor,

Head of the Department of Slavic, Romance and Oriental languages

Drahomanov Ukrainian State University

9, Pirogova str., Kyiv, 01601, Ukraine